

ними пізнавальними засобами для адекватного розкриття складної, різноджерельної природи права.

Під кутом зору різноджерельного права закон (інший юридичний припис) не є єдиним витокom права, поряд з ним існують і інші, значні джерела та форми права недержавного походження (звичай, договір, правова доктрина, судово практика) і закон має смисл лише в єдності з ними. Функція держави – офіційно визнати нормотворчу силу, а відтак і юридичну чинність названих джерел права недержавного походження. На думку сучасних західних правників, жодна з форм права (законодавство, звичаєве право, договірне право, судове право) не може претендувати на звання єдиної практичної та справедливої. Кожна з цих форм має свої переваги і недоліки. Держава існує в системі різних юрисдикцій, де кожна юрисдикція, включаючи і юрисдикцію держави, зв'язана правом інших юрисдикцій [5; 6, с.102].

З усього сказаного випливає, що у своєму визначенні і дослідженні права сучасна теорія має звести в одно всі три традиційні школи юриспруденції – політичну школу (позитивізм), етичну школу (теорія природного права) і історичну (історична юриспруденція) – і створити інтегровану єдину юриспруденцію. Нам необхідно подолати хибну думку стосовно виключної ролі юридичного позитивізму, чи виключної ролі теорії природного права, чи виключної ролі історичної школи юриспруденції. Нам потрібна юриспруденція, яка синтезує всі три традиційні школи і виходить за їх межі.

Список літератури: 1. Петражицкий Л. И. Очерки философии права. СПб, 1900. 2. Михайлов П. Е. Новые идеи в правоведении. Сб. 4. Философия права и нравственности. СПб., 1915. 3. Михайловский И. М. Очерки философии права. Томск, 1914. Т. 1. 6. Фуллер Л. Анатомія права. К., 1999. 4. Ильин И. А. Собрание сочинений. Т. 4. М. 5. Берман Г. Дж. Западная традиция права. М., 1998.

Надійшла до редколегії 12.11.01

Ю. Ф. Кравченко

ІДЕЯ ПРАВА У Г. ГЕГЕЛЯ

У класичній філософії терміном ідея або дух позначають ціле й доконечне усіх речей. Досліджувати державу і право філософськи або метафізично й означає досліджувати ці феномени у їх цілісності й доконечності.

«Філософська наука про право має своїм предметом ідею права – поняття права та його втілення... Ідея права є свободою. Право є наявним буттям свободної волі... Система права є царством реалізованої свободи» [1, с.59, 67, 393]. У цих гегелівських рядках міститься відповідь на запитання, що є доконечним в праві, якою є першопричина всіх правових речей? Мислитель нотує: «принцип свободи – найвищий принцип. Свобода волі є тим принципом, з якого ми починаємо, бо право – не що інше, як здійснення свободи. Право ґрунтується на свободі... Дійсно свободна воля мусить знайти свої права, тоді ми маємо право... Підвалиною права є духовне... Субстанцією духу є свобода... Тож поняття права за своїм походженням

тлумачиться поза наукою про право, його дедукція передбачається тут як така, що вже має місце, і його необхідно сприймати як дане» [1, с.386–387, 60, 67]. Гегель буквально відтворює кантівське тлумачення права, коли в своїй філософській пропедевтиці стверджує: «В основі права лежить свобода окремої людини і право полягає в тому, щоб я спілкувався з іншими, як з свободними істотами» [2, с.36].

Гегелівське поняття свободи, знову таки, подібно до Канта, є не емпіричним, а інтелегібельним. Свобода – це постулат. В центрі вчення мислителя про право і правову державу перебуває людина, природним станом якої є уроджена її свобода. «Людина в нестатках, бідна, залежна, але це не заважає їй мати безмежну самосвідомість своєї свободи, свого в себе буття, і я вимагаю поваги до себе, як до вільного» – читаємо в гегелівській філософії права. Відмовитися від своєї свободи, від своєї природи означає обернути себе в рід або, більше того, опуститися до рівня тварини.

Гегель, як типовий представник європейської філософсько-правової традиції, відповідаючи на запитання «що таке право?», закликає читачів звернутися до накопиченого впродовж багатьох віків досвіду вирішення цього питання. На його думку, істина про право давно пізнана і загальновідома. Що ще потребує ця істина як не того, щоб її пізнати? Позиція неупередженої людини проста і полягає в тому, що вона з довірою та впевненістю дотримується публічно визнаної істини і діє на цій міцній засаді відповідним чином [1, с.46].

Таким чином, гегелівське тлумачення права є дедукцією з вільної волі як субстанційної сутності людини. Що таке право, цьому не здатний навчити чуттєво-емпіричний досвід, ось чому Гегель вступає в гостру полеміку з емпіричними або позитивними юристами.

З цього приводу він передусім й стверджує, що поняття права за своїм походженням тлумачиться поза наукою про право, його дедукція передбачається тут як така, що вже має місце, і його необхідно сприймати як дане.

Для розуміння гегелівської дедукції права з вільної волі людини, варто виходити з філософського міркування, де частку необхідно розглядати в її відношенні до цілого. Право для Гегеля є елементом або часткою людської буттєвості у її цілісності. Іншими елементами цієї буттєвості є політика, економіка, мораль, релігія, мистецтво та інше. Виникає запитання: якими є закономірності або властивості людського буття як цілісності? Безперечно, що ця цілісність постає новим різновидом буття, але тоді природним є й запитання: де начало цілого усіх речей? Якщо кожна частка має причини свого виникнення, то, аналогічно, й ціле мусить мати причини свого походження.

Пошуки закономірностей або властивостей цілого привели Гегеля до поняття людини. Свобода людини, самовизначеність людського духу є для нього закономірностями буття людини у його цілісності й доконечності. Ці закономірності діють в кожній зі своїх часток, тож частка не в змозі відрізнитися від цілого по суті. Частку неможливо зрозуміти, не зрозумівши цілого.

Це й означає, що право як елемент або частка людської буттєвості у її цілісності є дедукцією або виведенням з закономірностей цієї цілісності.

Тобто, якщо закономірностями людського універсуму є свобода і самовизначеність людського духу, то природно тоді стверджувати, що право є наявним буттям свободної волі.

Тож, за Гегелем, право і закон, або правове і юридичне, це не одне й теж. Відстоюючи філософське поняття права, він полемізує з емпіричними або позитивними юристами наступним чином: «Стан юристів, який володіє особливим знанням законів, вважає часто таке знання своєю монополією та гадає, що тому, хто не з їх середовища, не варто втручатися в їх справи... Але як не треба бути шевцем, щоб знати, придатні черевики, чи ні, так не треба бути фахівцем, щоб мати знання щодо речей, які утворюють спільні інтереси. Право стосується свободи, найбільш гідного та святого в людині, і вона сама, бо воно для неї обов'язкове, мусить знати його» [1, с.253]. Далі: «Закон може за своїм змістом відрізнятись від того, чим є право... Те, чим є право згідно з розумом і те, що має місце в певному законодавстві в якості чинного права, утворюють дві різних категорії. Якщо хто-небудь скаже юристу, що той чи інший закон не відповідає розумному поняттю про нього, то юрист відповість йому, напевне, наступним чином: «Милий мій, ви цього не розумієте», – і потім він доведе суть даного закону до свідомості, пояснить його, показуючи, що він правомірний, бо був визначений таким-то імператором, таким-то претором, такою-то постановою сенату, увійшов в це законодавство, перебуває в зв'язку з цими визначеннями і тим самим необхідним чином висновується з них. У такий спосіб він пояснює, приводить підстави, прояснює справу, але все це має відношення до сфер буття закону і висновує те, яким чином це право увійшло в сферу існування. Цим розкривається розсудочний бік, але якщо розмірковувати, виходячи з ідеї, то це вже інше розуміння, і таким чином, справу, звичайно, не з'ясовано, тобто не з'ясовано через ту категорію, яка значима для іншої сфери» [1, с.444–445].

За Гегелем, емпіричний або позитивний юрист вивчає чинне законодавство («право як закон», або «позитивне право»), створене та запроваджене законодавцем. Однак, створені волею державного законодавця закони, на відміну від законів природи, не є абсолютними. Внутрішній голос людини може або вступити з ними в суперечку, або погодитися з ними. Людина не зупиняється на наявне сущому, а стверджує, що всередині себе володіє критерієм правого; вона може підкоритися владі зовнішнього авторитету, але ніколи не підкорюється їй так, як необхідності природи, бо її внутрішня сутність завжди говорить їй, як мусить бути, і вона в собі самій знаходить підтвердження або спростування того, що має силу закону [1, с.57]. «Я можу помилятися, але закони, правителі також» – читаємо в гегелівській філософії права.

Тут, таким чином, можлива колізія між тим, що є, і тим, що мусить бути, між правом, пізнаним розумом, і емпірично-позитивістським визначенням того, чим є право. На думку мислителя, позитивну науку про право абсолютно не мусить дивувати, хоча вона і розглядає це як перешкоду своїм заняттям, коли запитують, чи розумне її визначення права [1, с.250].

Для Гегеля саме зазначена протилежність і зумовлює потребу ґрунтовно вивчити право. «...Людина мусить розглядати розумність права, і цим займається наша наука на відміну від позитивної юриспруденції (науки про позитивне право), яка часто має справу лише з протиріччями» [1, с.57–58]. На думку мислителя, позитивне право є лише одним з різновидів права взагалі.

З усього сказаного Гегелем, стає зрозумілим обстоюваний ним принцип права: будь вільною особистістю і поважай інших як особистостей.

Таким чином, якщо доконечною причиною права є людська вільна воля, то якою є його цілісність? Відповідаючи на це запитання, Гегель опрацьовує відоме своє вчення про різність джерел права та їх ієрархію. Філософською мовою суть цього вчення можна виразити наступним чином. Логосом права є ідея права або природне право («право само в собі»). Субстанційну сутність природного права складає людська вільна воля; модифікацією цієї волі є звичаї, договори, закони, правові принципи, судова практика. Тож і за Гегелем, все право не є творінням державного законодавця. Закони можуть суперечити логосу права, що й змушує мислителя досліджувати проблему не правових законів, проблему неправа.

Своє вчення про різність джерел права мислитель розпочинає з живих звичаїв, які висновуються з людського серця і чуття [1, с.247–248]. Спорідненим звичаєвому праву постає й право договірне. У гегелівському громадянському суспільстві норми договірного права стають законом [1, с.127–137, 254–256]. Окрім договірного права, Гегель досліджує й право позитивне. На його думку, якщо помислити живі звичаї і надати їм форми усвідомленої всезагальності, то природне право («право само в собі») одержить вигляд закону. Кожний індивід знаходить в справжньому законі волю свого серця. Громадянин бачить в законі формулу своєї істинної предметної сутності, бо закони розкривають і повідомляють йому те, що він доти лише невразно відчував в глибині своєї істоти. Тож підкорення істинним законам не в змозі притиснути його свободу. Кожний істинний закон, за Гегелем, є свободою: він є виговореною сутністю вільної волі, і вона знає в ньому себе. Ті ж закони, які не узгоджені з вільною волею людини, залишаються пустим зобов'язанням.

Позитивне право є правом, встановленим в якій-небудь державі і таким, що вимагає свого здійснення; те, що в ньому визнано «закономірним», те і є витоком знання про «правне» і «право». Але тут саме і починаються небезпека і ускладнення, які ведуть нерідко до спотвореного, але не належного нормотворення і нормозастосування.

Насамперед встановлений закон в змозі невірно формулювати «право само в собі». Тоді виявляється розбіжність між «законом» і «правом» в його розумній сутності. Позитивне право може бути породженням сваволі; воно може утаювати в собі начала насильства і тиранії; воно може складатися просто з нерозумних законів. Тоді виникає і має місце право, яке суперечить своїй сутності – неправе право.

Встановлений закон, навіть якщо він вірно сформульований, навіть якщо він адекватно відбиває зміст вільної людської волі, може зустрітися з великим ускладненням. Справа в тому, що закон в значенні зага-

льного правила вступає в сферу конкретної емпірії з її множинністю, яка не піддається ніякому передбаченню. І ось серед людей виникає нездорова думка, згідно з якою позитивне право мусить мати характер «досконалого законодавства», тобто охоплювати всі подробиці і передбачати всі можливі випадки кодексу приписів. Починається безнадійна гонитва за емпіричним матеріалом, що вислизає і все розгалужується; розсудок знемагає в пошуках нових «принципів» і «розумних» критеріїв, а законодавство, не удосконалюючись за змістом, потворно збільшується. Тоді воно стає неприступним для знання і засвоєння; громадяни перестають знати своє право, і закон перестає бути їх власним законом: гине свобода покори. Створювати такі закони – все одно, що написати кодекс чужою мовою, або, подібно тирану Діонісію, повісити так високо, щоб жоден громадянин не зміг їх прочитати; наслідок один і той же: втрата свободи і безправ'я.

Пошуки такого вичерпного кодексу безглузді і згубні. Закон неминуче залишається на рівні абстрактності і всезагальності. І якщо він прагнутиме педантично передбачити і регламентувати кожний прояв життя, то виникає поліцейська держава, в якій все підкорено закону і нагляду, в якій закон протистоїть живому людському духу, як чужа, зовнішня, всезрівнююча сила, пригнічуюча і переслідуюча людину. Право виявляється в основі своїй спотвореним, бо закон вироджується в пусту думку, позбавлену абсолютної сутності.

Проблема має характер антиномії: з одного боку, закони мусять бути зрозумілими, відтворювати зрілу цілісність, інакше загине свобода; але, з іншого боку, невпинно виникає потреба в нових законах. Вирішення цієї проблеми вбачається в тому, що закони мають містити тільки всезагальні основоположення, принципи, які адекватно формулюють «право само в собі» в його абсолютному змісті: основоположення підлягають подальшій «спеціалізації» в межах дійсної необхідності; але центр тяжіння має бути перенесений з «абстрактного правила» на живу дієвість закону в душі людини, тобто на правосвідомість.

Суттєво, що спочатку Гегель мріяв про те, що в людській спільноті добрі і розумні звичаї в змозі зробити закон непотрібним. Однак він скоро визнав, що практично важливо і духовно необхідно мислити сутність людської свободної волі і її розумного звичаю. І тоді він переніс центр тяжіння на зрілу законсвідомість людини.

Важливо не те, щоб люди безперервно мали на меті абстрактні правила й перетворювали своє життя в механічне підведення своїх вчинків під букву законів. Важливо, щоб в душах людей жило і діяло «право само в собі» і щоб закони адекватно і вірно відтворювали зміст людської свободної волі; тоді позитивне право співпадатиме з природним правом і «свободна воля» збереже свою свободу. Люди мають жити правом і в праві, знаючи його розумну сутність і свою власну розумну природу. Закон мусить бути для людини тим «об'єктом», який тільки умовно начебто «приходить зовні», а в дійсності він розкриває внутрішню сутність душі – розумну і свободну волю. Зустріч суб'єктивної волі з законом мусить мати не підкорююче, а звільнююче значення, бо розум завжди звільнюється шляхом усвідомлення своєї тотожності з «об'єктивним». А для цього усвідомлення людини

необхідно не тільки знати закон, а й мати також вільний доступ до своєї внутрішньої природи, яка в усіх людей однакова.

«Право само в собі» кличе людину до того, щоб вона стала особистістю. Правова заповідь проголошує: будь особистістю і поважай інших, як особистостей. Це необхідно тому, що без цього немає шляхів до цілого, до ідеї. Людина, якщо вона не особистість і не визнає особистості в іншому, не здатна бути «правом». Ось звідки висновується і головна заборона природного права притискувати особистість, її життя, її діяльність і сферу її свободи. На цій забороні базуються всі правові веління.

Таким є по своїй суті гегелівське вчення про відмінність і ієрархію джерел або форм права.

Окинемо поглядом пройдений шлях і підіб'ємо підсумки. Гегель обстоює філософський метод правової науки на відміну від її суто формально-догматичного методу. Обидва методи не суперечать один одному, оскільки пізнають єдиний предмет (право) в різних площинах, а саме формально-догматична юриспруденція досліджує юридичні норми, створені та запроваджені державою, а філософська наука про право – підставові, або доконечні мотиви волі державного законодавця. Іншими словами, право, як і все в світі, має причини свого виникнення, розвитку і функціонування і їх досліджує теорія позитивного права. Однак, окрім них існують ще й причини цих причин, або доконечні – підстави буттєвості права; їх пізнає філософська наука про право.

Мислитель пізнав принцип права і розгорнув його в систему, за гегелівською термінологією в «царство реалізованої свободи». Ні до Гегеля, ні після нього не було системи права, задуманої і викладеної так велично і так всеохоплююче. За Гегелем, логосом права є природне право («право само в собі»). Субстанційну сутність природного права складає людська свободна воля; модифікацією цієї сутності є звичаї, договори, закони, правові принципи, судова практика. Тож і за Гегелем, все право не є творінням державного законодавця. Закони можуть суперечити логосу права, що й змушує мислителя досліджувати проблему неправових законів, проблему неправа.

Отже, за Гегелем, наука про право має розпочинатися з антропологічного моменту, з людської свободної волі; природа права у Гегеля вольова.

Обстоюючи ідею різності і ієрархії джерел чи форм права, Гегель наголошує, кожна з цих форм є особливим правом, бо кожна є визначенням і наявним буттям свободи. Колізії між цими формами можливі лише на тій підставі, що всі вони перебувають в одній площині і є правом. Але в колізії є і другий момент, а саме, що всі ці форми права обмежені і, таким чином, підкорені одна одній; тільки норма-принцип: будь вільною особистістю і поважай інших, як особистостей, є абсолютною і такою, що перебуває на вершині ієрархії форм права.

Гегелівське вчення про різність і ієрархію джерел чи форм права заклало міцне підґрунтя для того плюралізму правових шкіл і доктрин («живе право», «реальне право», «суддівське право») та «кризи законності», які спостерігаються в західній юриспруденції в наші дні. Своїм вченням мис-

литель обмежив державну владу в справі врегулювання нею відносин у суспільстві.

Обстоювана Гегелем дедукція права з вільної людської волі засвідчує, на якому високому рівні розгортається подібного характеру правове філософування. Право тут породжено душевно-духовно-інтелектуальною зрілістю юриста. Воно зв'язується закономірностями людської буттєвості у її цілісності й доконечності і від них одержує своє понадюрідичне значення (право як наявне буття вільної волі) і самотність.

Мислитель обстоює цінність освіти в суспільстві та державі і незалежність її від релігії та церкви. Для того, щоб володіти думкою про право, необхідно мати освіту, яка привчає мислити, і не перебувати тільки в чуттєвому та розсудочному: необхідно застосовувати до предметів форму розумної всезагальності.

У суспільстві з низькою правосвідомістю право міцно пов'язують з силою, а не з розумом. Однак момент сили, примусу в праві не можна перебільшувати. Примус в праві – це не самоціль, а засіб до мети. Він – не основоположна сутність права, а засіб відновлення порушеного права. Під метафізичним кутом зору право є правом, навіть коли відсутня можливість до примусу його дії, і таке право включає в себе праводомогання на примус до певної поведінки. Обидва ці принципи стосуються апріорної людської правосвідомості. Сутність і гідність права не зв'язані з можливістю його здійснення фізичною силою. На такій підставі тримається хибна думка, що природне право не має сутності права, бо ніяка фізична сила не забезпечує визнання його основних положень.

Якщо велич будь-якої соціально-політичної доктрини безпосередньо зв'язана з тим, якою мірою вона співвідноситься з людиною, то очевидно, що доктрина природного права, яку обстоює Гегель, носить видатний характер гуманізму, бо вона ставить в центр будь-якого суспільного устрою людину, наголошуючи на її невідчужуваних природних правах.

Цим самим вчення Гегеля про право і правову державу є філософською пересторогою проти тоталітаризму.

Список літератури: 1. Гегель В.Ф.Г. Філософія права. М., 1990. 2. Гегель В.Ф.Г. Філософія пропедевтика // Работы разных лет: в 2-х т. Т.1. М., 1971.

Надійшла до редколегії 18.10.01

В.О. Рум'янцева, Л.О. Перчакова

ІСТОРІЯ РОЗРОБКИ І ДЖЕРЕЛА ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТУ 1529 РОКУ

Історія кодифікації литовського права має складну історію. В основі цього процесу лежав цілий комплекс політичних, економічних і соціальних причин.

Політичні причини кодифікації були обумовлені подоланням у першій чверті XVI ст. феодалної роздробленості і зміцненням політичної єдності Великого князівства Литовського й у тому числі й українських земель. Важливе значення для кодифікації мав економічний чинник. Посилення еко-